

אחרי השבר:

כיוונים חדשים למדיניות הממשלה כלפי הערבים בישראל

ד"ח חירום מאת צוות חוקרים בין-אוניברסיטאי
מואז כראש ממשלת ישראל, מר אהוד ברק

נובמבר 2000

זהות ושיתוף אזרחי תרבותי

ד"ר דני רבינוביץ, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים

ד"ר ח'אולה אבו בקר, המחלקה למדעי התנהגות, מכללת עמק יזרעאל

פרופ' חנה הרצוג, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב

ד"ר עאדל מנאע, מכון טרומן, האוניברסיטה העברית, ירושלים

ד"ר רמזי סלימאן, המחלקה לפסיכולוגיה, אוניברסיטת חיפה

ד"ר יואב פלד, החוג למדע המדינה, אוניברסיטת תל-אביב

פרופ' יהודה שנהב, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב

המצב הקיים: תהליכים ובעיות

מדינת ישראל, מוסדותיה וערכיה, מבטאים היטב את האינטרסים הלאומיים ואת הלכי הרוח התרבותיים של הרוב היהודי. בהתאם, גם גבולות האזרחות הישראלית זהים למעשה לגבולות הלאומיות היהודית והזכויות המוענקות ליהודים אזרחי ישראל הן רבות ומשמעותיות יותר מאלה המוענקות לערבים אזרחי ישראל. המדינה בנויה סביב ליבה של זיכרון היסטורי יהודי המבליט את מורשת הגלות, השואה והתקומה, כאשר ערכי היסוד שלה ומוסדותיה מקדשים את עולם המושגים הקשורים בזיכרון זה בלבד.

להדרה אזרחית ותרבותית זו, יש כמובן משמעויות אופרטיביות. אלו בלטו במיוחד בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה, כאשר מהלכי בניוי האומה וביצורה ברמה הארצית והאזורית, גובשו בתהליך ייחוד רחב היקף. הרוב היהודי הזדהה עם תהליך זה וראה בו הגשמת השאיפה הלאומית. עבור האוכלוסייה הערבית, לעומת זאת, היו הפרקטיקות הללו כרוכות במחיר קולקטיבי, קהילתי ומשפחתי כבד: חיים נטולי חירות תחת ממשל צבאי עד 1966, הפקעת אדמות בקנה מידה רחב, כאב ופחד לנוכח האירוע הטראומטי של טבח כפר קאסם ב-1956, אכזבה מהתחמקות המדינה מאחריותה הממלכתית לאירוע, וייאוש מכישלון הניסיון להפכו ממקרה של הזרה אולטימטיבית למקרה מבחין המחזק אזרחות מכילה.

המדינה והציבור היהודי מוכנים להכיר בשונות התרבותית הקיימת בין הקהילות היהודיות לקהילות הערביות, ולעתים גם לכבד שונות זו. חשוב להבין, עם זאת, שהכרה זו אינה מונעת מהמדינה ומהרוב היהודי להמשיך בדחיקת המיעוט הערבי אל שולי האזרחות. דחיקה זו נעשית תוך התעלמות עקבית מאינטרסים חומריים ותרבותיים ומהסיפור

ההיסטורי של הערבים בישראל. היא גורמת לטשטוש זהותם הלאומית, מחלישות את לכידותם ומערפלות את שייכותם לעם הפלסטיני.

ערכי יסוד המקדשים וזיכרון היסטורי של קבוצה ספציפית הם מטבעם אקסקלוסיביים. הערבים אזרחי ישראל, שאינם יכולים להזדהות עם הזיכרון היהודי ועם ערכי היסוד שהוא מקדש, נמצאים בעמדה שולית קבועה: כל אזכור של הליבה הערכית הנוכחית של המדינה ושל ביטוייה, מותיר אותם זרים ומודרים. תחושותיהם הסובייקטיביות נובעות משייכותם ההיסטורית לקולקטיב האתנו-לאומי הערבי פלסטיני, זה שכנגדו הגדירה עצמה הציונות ובעקבותיה מדינת ישראל. במקרה הטוב, הם מסופחים לשולי המרחב האזרחי במדינה כפרטים נסבלים, והתייחסות אליהם כקולקטיב לאומי מתקיימת רק בהיקשים קונפליקטואליים ומשבריים. מצב זה, הקיים גם במדינות אחרות המתאפיינות בשסעים אתניים, הוא בעייתי במיוחד במקרה של הערבים בישראל, החיים בטריטוריה שהייתה מולדתם עוד לפני קום המדינה.

ההדרה המאפיינת את מערכת היחסים שבין המדינה לאזרחיה הערבים מבוססת בין השאר על התעלמות מסוכנת מצד המדינה מיסוד מרכזי ומכוון בזהותם: הצורה בה הם חווים את מנת חלקם במהלך מלחמת 1948 ולאחריה. מצבם מבחינה זו מורכב ומבלבל. למרות המחויבות לשוויון אזרחי שקיבלה על עצמה ישראל בהכרזת העצמאות, היא מעולם לא הכירה באופן פורמאלי בסבל שהיה מנת חלקם של פרטים, משפחות וקהילות ערביות במלחמה ההיא. המדינה מעולם לא גילתה אמפתיה לכך שבסיום המלחמה ההיא מצאו עצמם האזרחים הערבים נתיני מדינה שנכפתה עליהם, שאינה מייצגת את חזונו הפוליטי ושלמעשה בנויה על חורבנם.

ההתעלמות הממלכתית מן הסבל הערבי מעמיקה כמובן את תחושת הזרות והשוליות של הערבים. היא גם אחראית במידה רבה לאשליית הנורמאליות שבה נתון הרוב היהודי ולאמונתו, השגויה בתכלית לדעתנו, שאירועי 1948 הם אפיזודה נשכחת, מנותקת מהמציאות הנוכחית ובלתי רלבנטית לתיקון עתידי.

לצד ההכרה בזיכרון הקולקטיבי של המיעוט הערבי יש להכיר גם בזיקה ההיסטורית של בני מיעוט זה לבין בני העם הפלסטיני החיים מעבר לקו הירוק ובתפוצה הפלסטינית. אזרחותם הישראלית של הערבים בישראל אינה יכולה, וגם אינה אמורה, לבטל את היותם חלק מן העם הפלסטיני, ואת חשיבות העם הפלסטיני כקולקטיב הרחב המגדיר את זהותם האתנו-לאומית. זוהי עובדת מפתח, והתמודדות עימה תהווה אתגר מרכזי בכל ניסיון אמיתי להכליל את הקהילה הערבית ואת הקהילה היהודית בכפיפה אחת של אזרחות שוויונית משותפת.

בפרקטיקות שאימצה המדינה, אם בחקיקה, אם בפרשנות שיפוטית ואם בהנחיות מדיניות במשרדי הממשלה, טבועה לעתים קרובות אפליה כנגד האזרחים הערבים. למצב זה יש משמעויות כלכליות, חברתיות ופוליטיות הנידונות בניירות העמדה המקבילים. אנו

מצביעים על כך שבמישור הסמלי מהוות פרקטיקות כאלו תזכורות יומיומיות להדרה ושוליות הערבית בישראל.

אירועי אוקטובר 2000 הוכיחו, מעל לכל ספק, שהמדיניות הקיימת ונגזרותיה האופרטיביות נחלו כשלון חרוץ. גישה שתכליתה דחיקה לשליות לאומית, לצד מדיניות שליטה המתגמלת פסיביות ומתייגת מנהיגים ופעילים פוליטיים כ"קיצוניים" שיש "לטפל בהם", אינה רק כשל מוסרי. היא גם מרשם בטוח להיווצרות משברים עמוקים מסוגו של המשבר הנוכחי ולהנצחתם.

הסכסוך המתמשך בין מדינת ישראל לבין העם הפלסטיני כופה אלמנטים קונפליקטואליים מתמשכים על היחסים בין הרוב היהודי והממסד השלטוני מחד, לבין המיעוט הפלסטיני מאידך. אלמנטים אלו אינם נעלמים מעינינו. אנו גורסים, עם זאת, שהתמודדות מושכלת והוגנת עם המציאות המורכבת שבה אנו נתונים מחייבת מתן לגיטימציה מלאה לביטויי הזהות של שתי הקהילות, וניהולן במסגרת מרקם חברתי, תרבותי ופוליטי מכליל של אזרחות שוויונית משותפת. ניסיון הסרק לדכא את המרכיב הקולקטיבי-לאומי בזהות בני המיעוט לצורך שילובם כאזרחי שוליים נידון לכישלון מראש. במקומו, יש לנקוט גישה אמיצה המזהה את מוקדי המתח הקיימים במציאות מורכבת ומייצרת פתרונות מורכבים לניהולם ולהתרתם. רק פתרונות המבוססים על גישה הוגנת ומציאותית יצליחו להניח בסיס איתן ליציבות פוליטית וחברתית במדינה. שיתוף אזרחי נכון ובנית אזרחות שוויונית ומשותפת מחייבים הכרה במיעוט הפלסטיני כקולקטיב לאומי לגיטימי, בעל נאראטיב היסטורי, זיכרון קולקטיבי וזכות לשימור וטיפוח הווייה חברתית-תרבותית מלאה.

החלצות למדיניות חתקת

הערה: ההצעות בנייר עבודה זה מדגישות בעיקר מרכיבים סמליים. הן משלימות כמה מן ההצעות האופרטיביות המוצעות בניירות העבודה האחרים. למשל, ציון פיזי של מיקומם של כפרים פלסטינים שחרבו ב-1948 אינו מנותק מפתרון אופרטיבי של נושא האדמות המופקעות הנידון בנייר עבודה מס' 1.

1. הכרה ממלכתית פורמאלית באסון הערבים ב-1948

יש לגבש ללא דיחוי מהלך שעיקרו הכרה ממלכתית פורמאלית באסון הערבי של 1948. המגמה תהיה להעניק לגיטימציה לתחושת האובדן שמלווה זה העשור השישי את חמישית מאזרחיה ששכלו יקירים, נושלו מנכסים, ראו את כפריהם נהרסים ואת קרוביהם נאבקים בהשפלה ועוני בגלות. אנו רואים את ההכרה בזיכרון הערבי של 1948 תנאי הכרחי לבניית

מצע בריא של שיתוף על בסיס זהות אזרחית משותפת. האפשרות האחרת, ביצור ההשכחה וההכחשה של האסון הכבד שמעיק מאז בלי הרף על קורבנותיו אינה קבילה, ומשולה להמשך חיים על זמן שאול.

במסגרת מהלך כזה מוצעים המרכיבים הבאים:

- איזכור והנצחה בשטח של אתרי 400 הכפרים והקהילות הערביות עירוניות שחרבו 1948, כולל באתרים בהם נמצאים שרידים אלו בתוך קהילות יהודיות שקמו על חורבותיהן.
 - טיפול הולם בשרידים פיזיים, כולל מסגדים וכנסיות, והפסקה מיידית של הנורמה הקלוקלת של הפיכה ספונטאנית למחצה של אתרים מוסלמיים מקודשים לאתרי קודש יהודיים.
 - חקיקה שתקבע יום זיכרון ממלכתי לאסון הפלסטיני בדומה למהלך שהביא בתחילת שנת 2000 לחקיקת חוק יום הזיכרון לוטרנאים (6 במאי).
 - שינוי או הוספת בתים בהמנון המדינה בצורה שתאפשר הזדהות והכללה גם של האזרחים הערבים.
 - התנצלות היסטורית של המדינה, בשם ממשלות העבר, על העוול וההתעלמות.
- זהו המהלך הראשון בתחום הזהות והשיתוף האזרחי והתרבותי. הוא אינו דורש תקציבים גדולים, ומשמעותו הסמלית והדיון הציבורי שיעורר יהיו כשלעצמם תרומה חשובה להכללת הערבים.

2. מהלכים אופרטיביים הנגזרים מהכרה ב- 1948

- במקביל למהלך זה יש לפנות לביצוע מהלכים נוספים, בעלי אופי יותר אופרטיבי, שמשמעותם הסמלית רגשית לשיתוף אזרחי אמיתי אינה מוטלת בספק:
- חקיקת חוק מפורט למתן פיצוי כספי תמורת נכסים שהוחרמו והופקעו.
 - חקיקה של חוקי הגירה חדשים על בסיס אזרחי הוגן ושוויוני יותר, כולל איחוד משפחות.
 - קבלת אחריות עקרונית של המדינה לתהליכי שיקום אישי, בריאותי ורווחתי של קורבנות 1948.

3. יזום מהלכים מכלילים לטיפול זהותו הקולקטיבית של המיעוט במסגרת האזרחות המשותפת

בתחום זה מומלץ לבצע את הדברים הבאים:

- הכנסת ההיסטוריה הפלסטינית לתוכנית הלימודים המחייבת בהיסטוריה, ושילוב לימוד המנהגים הדתיים והתרבותיים של כלל האוכלוסייה הערבית במערכת החינוך כחלק אינטגרלי מן המטרות החינוכיות (קריאה, אזרחות, היסטוריה, פרויקטים מיוחדים לשעת מחנך וכו'). (ראה גם נייר עבודה מספר 4 - חינוך וקהילה בדו"ח חירום זה).
- שינוי מטרות, מבנה ותכני החינוך באוכלוסייה הערבית תוך מתן דגש לטיפול זיקת התלמידים הערבים לזהותם הקולקטיבית, והפיכת מערכת החינוך לאזרחים הערביים למערכת המתנהלת בידי הציבור עצמו, בדומה למצב הקיים מאז קום המדינה בזרמי חינוך אחרים בקהילות בעלות מארג תרבותי מוגדר, למשל החינוך החרדי או הדתי לאומי. פיתוח תכנית שתעודד שילוב מלא של הסטודנטים הערבים במוסדות להשכלה גבוהה, ובחינת הקמתם של מוסדות חינוך גבוהה המושתתות על מודל דו-תרבותי ודו-לשוני (ראה פירוט בנייר עבודה מספר 4 - חינוך וקהילה בדו"ח חירום זה).
- יוזמה רצינית ורחבת היקף להעלאת מעמדה של השפה הערבית. בהקשר זה יש לחייב את בתי הספר היהודיים ללמוד עד רמת שליטה טובה. יש להנהיג את השימוש בערבית, לצד העברית, בכל המוסדות הרשמיים, ולהעסיק דוברי ערבית בכל המשרדים והמוסדות הבאים במגע ישיר או עקיף עם האוכלוסייה הערבית. כמו כן, יש להנהיג שילוט דרכים בכל הארץ בשלוש שפות: עברית, ערבית ואנגלית.
- הכרזת חגים מוסלמים ונוצרים כימי חג ומועד רשמיים בכלל המדינה, כולל זכויות שבתון למאמינים, והימנעות מאירועי חובה (מבחנים באוניברסיטה, ראיונות למכרזים בשירות המדינה וכיו"ב) בימים אלו. הדגם הרצוי הוא האמריקני, שם למרות האחוז הקטן יחסית של יהודים, שובתות במדינות מסוימות, מערכות החינוך, כולל האוניברסיטאות, בחגים מרכזיים ליהדות.
- שינוי המתכונת הקיימת של ערוצי הרדיו והטלביזיה הממלכתיים, ונקיטת גישה חדשה שתכליתה:
 - א. הקצאת ערוץ טלביזיה מלא בערבית, העברת השליטה התכנית על השידור בשפה הערבית בכלי התקשורת הממלכתיים לידי ניהול ערבי מלא, ושינוי יסודי במטרות ובתכני השידורים הללו כך שיבטאו באופן הולם את ייחודו התרבותי והאתנו-לאומי של המיעוט הערבי.

ב. שינוי יסודי בתכניות השידורים בעברית, שתכליתו קבלת המיעוט הערבי כקבוצה לגיטימית בחברה הישראלית, וזאת במקום השיטה הקיימת כיום, שבה זוכה המיעוט בדרך כלל להתייחסות שלילית בהקשרים קונפליקטואליים בלבד, תוך התעלמות מהוויתו ההיסטורית והתרבותית, ודחיקתו אל רצועות השידור בערבית בלבד. באופן מעשי יכלול שינוי כזה הכנסת התרבות הפלסטינית, כולל מוסיקה ערבית, הקרנת סרטים ומחזות בערבית, תכניות דוקומנטריות על הדתות המוסלמית והנוצרית בתקופות החגים אל תוך השידורים הממלכתיים בישראל, וקביעת מכסה על פיה הפקות מקור בשפה הערבית יהיו חמישית מסך הפקות המקור הבאות לידי ביצוע, כפי שמקובל ביצירות עבריות לזכייני הערוץ השני ולזכיינים העתידים של הערוץ השלישי.